

מקום קבורתה ברמה.

בעוד שהשבח המסורתי מעלה דמות של צדיק ותלמיד-חכם בעל הישגים למדניים, פעילות מסוג זה לא התייחסה לאישה, לא בחברה היהודית המסורתית וגם בדרך-כלל לא בתרבויות אחרות עד תקופה די מודרנית - וכך בשני הסיפורים שלנו, הדמות מדגימה לא הישגים בדעת, אלא במעשים המבטאים את היופי בנשמתה. שני הסיפורים משקפים תרבויות יהודיות די רחוקות זו מזו. "ימי שיבה" מושרש בעושר של התרבות העממית וההווי של יהודים ספרדיים בדרום-מזרח אירופה. עגנון חדר למריבה ההיסטורית ולקרע בתוך היהדות האשכנזית במזרח אירופה. אבל למרות המרחק התרבותי ברקע שני הסיפורים בולט מה שמשותף לשתי היצירות. שתיהן מעלות דמות ישישה שעלתה ארצה לבד ושגרה בעיר העתיקה, ישישה בעלת זיקה עמוקה לירושלים - עיר שהיא גם עתיקה ומתחדשת - דמות אישה החיה ומתגברת על הזיקנה עד יומה האחרון, וצדקת הזוכה לדעת מראש את יום מותה ומסוגלת לבצע את כל ההכנות ליו¹⁰.

הערות

1. הסיפור נדפס לראשונה בדבר (מאסף, 1950), עמ' 129-115. ב-1952 נכלל בעד הנה, כל סיפוריו של ש"י עגנון, כרך ב'; במהדורות מאוחרות יותר, כרך ז', עמ' 206-178.
2. לדוגמה, עד הנה, 1969, עמ' 184.
3. שם, עמ' 178.
4. שם, עמ' 186.
5. ארכיון ישראל לפולקלור, F930. על "חולדה ובאר", ראה תמר אלכסנדר-פריזר, *The Heart is a Mirror - The Sephardic Folktale*, (Detroit: Wayne University Press, 2008, PP 48-69).
6. *עפר הארץ*, (ת"א, עם עובד, 1948), עמ' 108-93; הסיפור נכלל גם בע. המנחם, *סיפורי העיר העתיקה*, ת"א, עם עובד, 1968, עמ' 118-109.
7. ארכיון ישראל לפולקלור, F 960.1.
8. ת. אלכסנדר-פריזר, עמ' 200. ראה גם עמ' 171, וגם ס. תומפסון, *Motif Index of Folk Literature* (קופנהאגן / בלומינגטון, 1955-1959). 1. D. 1812 D.
9. ס. תומפסון, *Motif-Index*, 6.1.1 185 A. תלמוד בבלי, בבא בתרא יז, ע"א, על דברים לד, ה', וספרי דברים #שנז.
10. "ימי שיבה" נדפס לראשונה ב-1948, שנתיים לפני "תהילה". הספר, *עפר הארץ*, כמו עוד שני קבצי סיפורים מאת ע. המנחם, נמצא בספריה של ש"י עגנון, בחתימת הסופר. אבל עגנון נהג לכתוב את סיפוריו משך תקופות-זמן ממושכות. אם עגנון היה בכלל מושפע בכתיבת "תהילה" מהדמות סניורה מזל-טוב, הדיבו היה מסמן השפעה בין-עדיתית מאד מעניינת בספרות העברית בישראל.

כאבן הייתי ללא תנועה' תובנות בנובלה בדמי ימיה לש"י עגנון יוסף אברהם

"ומינטשי קמטה את מצחה ותאמר הלא ידעת תרצה כי יקר לי מזל מאד"

רבים כתבו דברים של טעם על הנובלה בדמי ימיה, וקצרה היריעה מלהזכיר את כולם; אולם לכותב שורות אלה נראה שתובנות מעניינות נמצאות במחקרים של ניצה בן-דב, המתאפיינים בידע רחב ובהזדהות נפשית עמוקה עם הדמויות הנשיות של עגנון. ניכרת במחקרים אלה גם התפתחות, שינוי דעות חיובי וראוי לציון, וכך, במחקרה האחרון (בעת כתיבת שורות אלה) החוקרת מביאה את ההשערה המסתברת ביותר, עד עכשיו יחידה, לשמו של עקביה מזל.

רבים נדרשו אף לשמו של עקביה מזל, והפרשנות המקובלת (שאינה פוסחת על ניצה בן-דב) היא שעקביה נגזר מיעקב המקראי - ובכך יריביו שלא בטובתם - מיניץ בצעירותו על לאה ולנדא בבגרותו על תרצה - הופכים באופן אוטומטי ל"עשיר". (מאיר בוסק מצדו מביא אפשרות אחרת, לועזית ומעניינת מאד, לפיה מזל בנוי על *Wolf Aloys Meisel*, רב רפורמי מן המאה ה-19, עם נתונים ביוגרפיים דומים במקצת, אב שהתנצר ואם ששמרה על יהדותה). אולם האפשרות המסתברת והמעניינת ביותר מובאת רק בהערה 13 שבעמ' 303 של "והיא תהילתך": התנא עקביה בן מהללאל.

גם שמה של תרצה העסיק לא מעט את החוקרים, הגוזרים אותו לרוב מן השורש רצה, שהוא סביר, אבל גם מן השורש תרץ, וזה דחוק, בין היתר מפני שבלשונו של עגנון תירוצ משמעותו תשובה לקושיא שהיא שאלה: לעגנון יש מושגים משלו, ואל לנו לכפות עליו את לשונו. (רות גינזבורג מביאה מן הפסוק, שיר השירים ו, ד, "יפה את רעיתי כתרצה"; אולם תרצה זאת משיר השירים אינה בחורה, אלא עיר בירה). אבל את התובנה המעניינת והמסתברת ביותר מצאתי בספרה של הנה נוה, בשבי האבל: תרצה היא אחת מבנות צלפחד, שביקשו - וקיבלו - זכויות שוות עם הגברים בנחלה, אך עם קבלת הזכויות הוטלו עליהן מגבלות בבחירת בני זוג!

לא נמצא מי שיעסוק במקור שמה המוזר של מינטשי; לי נראה שמדובר בכינוי חיבה מכוער למינה, שם יהודי נפוץ במזרח אירופה, שמקורו גרמני, *Minne*, אהבה! אולם זהו שם מאקארוני, מקור גרמני עם סיומת יידיית (ממקור סלאבי), ונראה ששם זה מרמז על אישיותה הבעייתית והמכוערת של הדמות.

אציין את הפרשנות הפמיניסטית (אפרת גולן, *Naomi Sokoloff*), שבה - כך נראה

יוסף אברהם קיבל תואר שני מאוניברסיטת בוקרשט בשפה הספרדית, עלה ארצה, עבד כתכניתן, לאחר מכן קיבל תואר שני בספרות עם ישראל מאוניברסיטת בר-אילן, ומשמש כעוזר מחקר של פרופ' הלל ויס בתחום יישומי מחשבים בספרות.

לי - הגברים מוצגים כקבוצה מדכאת אחת, והנשים כקבוצה מדוכאת, ואין בה לעתים תשומת לב להבחנות דקות, שאינן הצהרה פוליטית. אפרת גולן מגלה הבנה אף ל... אם סיסרא, המוכנסת בדלת האחורית, מסכנה כל-כך כי בנה נהרג, מבלי לתת דעתה שסיסרא נהרג בידי אישה, ושקטע מקראי זה, צמא דם ומלא תאוות נקם, חובר אף הוא בידי אישה... נעמי סוקולוף שאלה, מדוע תרצה אינה מזכירה את הופעת הווסת אצלה. הרי בעת מות אמה תרצה היתה בת 12 או 13, גיל הופעת הווסת, ומאחר שתרצה אינה אומרת על כך מלה, סימן שהיא דוכאה בידי הגברים.

תרצה היא אכן נערה צנועה, ואינה מדברת על דברים כאלה; אולם מאחוריה עומד עגנון, שאינו נבהל מן העניין, גם אם לא מבטא אותו ישירות. בעת מות אמה, תרצה היא בת 13 (לא 12), כי שנה לאחר מכן, בתום שנת האבל, היא מודיעה שהיא בת 14 (ג); וההופעה הראשונה של הווסת מתוארת בסמוך לכך, קודם לכן, בחלום קיליא (ב): "ותאמר, גחק ופקק, ומאז קמתי אתעטש" - על פי המשנה, נדה ט 8, "כל אשה שיש לה וסת דיה שעתה ואלו הן הוסתות מפקקת ומעטשת" וגו' (כשלקיליא הזקנה מזמן אין עוד וסת). זאת הווסת הראשונה של תרצה, הלא סדירה; המחזור הסדיר מתואר אף הוא בעקיפין, מאוחר יותר, בעת שהייתה הראשונה של תרצה בבית גוטליב: "ואשכב שוממה כל היום", ביטוי המזכיר פסוק מאיכה א 13, עם השמטה פרוידיאנית, "נתנני שוממה כל היום דוה". כלומר, הווסת אצל תרצה הופיעה בסביבות גיל 14, וזה דבר צפוי וטבעי לגבי נערה באותו הזמן ובאותו המקום: גיל הווסת ירד במהלך המאה ה-20, ויש להתחשב בנתונים הביולוגיים של הדמות, ולקחת בחשבון את המצב החברתי הנתון, בו פעלו הדמויות.

מעבר לכל ההשפעות מן הספרות הגרמנית, אותן הזכירו בצדק פרשנים שונים, ההתרחשות המתוארת מתמיהה: נערה מאד אגרסיבית כופה נישואין על גבר בגיל אביה, שהיה מחזר אמה, ושבאופן מופגן אינו מעוניין בה; (משה הלחמי מעלה חזון בלהות, לפיו תרצה היא בתו הביולוגית של עקביה, אבל הוא מבין זאת מאוחר מדי, כשהם נשואים והיא מעוברת... מבלי לפסול כל אפשרות - אילו נולדה תרצה תשעה חודשים לאחר שעקביה ולאה קיימו יחסים, הדבר היה אמור להיות ידוע לו, כי שניהם המשיכו להתגורר באותה עיירה). אולם רבים חיפשו הסברים להתרחשויות חריגות אלה, ואת הדוגמה המובהקת אביא מתוך מסתו של אדם שכבוד לי להשיג על דעותי, בשל ידענותו הרחבה, וגם בשל לשונו המתונה וכתובתו בטוב טעם: א.ב. יהושע, בספרו "כוחה הנורא של אשמה קטנה". הפרשן טוען שמיניץ, אכול רגשי אשמה, דוחף באופן תת-מודע את תרצה לזרועות עקביה, כך כשהוא לוקח אותה אתו אל עקביה בהלכו להזמין אצלו נוסח למצבה עבור קבר לאה, וכך כשהוא שולח אותה שתלמד אצל עקביה ב"סימנירון". הפרשן מביא נימוקים משכנעים לדעתו, אולם הם מתקיימים רק מתוך ההנחה המוקדמת, לפיה הוא פועל. לפעולותיו של מיניץ יש יותר מהסבר אחד, ואל לנו להאשים אותו בכוונות מגוונות, גם אם לא מודעות, לדעת הפרשן.

אכן, מיניץ אכול רגשי אשמה, והדבר מופיע בהבלטה בטקסט; הוא כפה על עצמו אבל כבד ביותר, וגם בתו מתאבלת על אמה. מה יותר אנושי משיתופה בהכנת המצבה לאם הנערצת! ולגבי שליות תרצה לבית המדרש למורות - היא אינה התלמידה היחידה שם, ועקביה מזל אינו המורה היחיד (הוא אף יעזוב את המוסד,

עקב הסתבכות שלא בטובתו עם נערה אחרת וסחטנות של מורה אחר, ויסרב לשוב כשהעניינים יירגעו). יש לציין שמיניץ אינו מכניס את עקביה לביתו, כמורה לעברית עבור תרצה, אלא עושה שימוש בשרותיו של מורה פרטי אחר. אכן, מיניץ אוהב את בתו, ודואג להשכלתה העברית באמצעות המורה המשכיל סגל, להשכלתה היהודית באמצעות המלמד, ולהשכלתה הכללית - כשהמוסד העל-תיכוני הזמין ביותר הוא בית המדרש למורות, הנמצא בעיירה. ניתן לחשוך בכל, אבל בטקסט אין זכר לכוונות אחרות, אם היו.

באשר לעקביה מזל, טען א.ב. יהושע, כי אף זה הכניס, באופן תת-מודע, רעיונות לראשה של תרצה כשיספר לה על אמו, שזנחה מעמד אצולה ובטחון כלכלי כדי ללכת אחרי בחיר לבה, פקיד יהודי צעיר וחסר אמצעים. הנמשל אמור להיות, אליבא דא.ב. יהושע, עקביה מזל עצמו, שכדאי לה לתרצה שתזנח את הביטחון הכלכלי שמעניק לה הבית הבורגני של אביה, כדי ללכת אחרי משכיל, אם לא עני, לפחות תפרן. לדעתי, זה היה יכול להיות נכון, אילו רדף עקביה מזל ללא לאות אחרי תרצה, כדי לספר לה את כל הנ"ל; ולא כך הדבר. תרצה עורכת בחשאי "ביקור חולים" לעקביה שחלה בשפעת, לבדה אצל גבר בודד במקום נידח, בניגוד לכל מוסכמה חברתית. עקביה אינו ממחר לפתוח לה, וגם כשלאחר דפיקות ממושכות הוא מתרצה ופותח, אין הוא מתנפל עליה בסיפורים חושפניים. אולם תרצה הקנאית מפילה מן השולחן תמונה של אישה צעירה, יריבתה הפוטנציאלית; רק אז נשבר עקביה ומודה שזאת תמונת אמו בנעוריה.

התובנה המעניינת והחשובה ביותר של ניצה בן-דב היא זאת, שמינטשי דחתה את תרצה אל עקביה, וכפתה על זה נישואין בהם לא היה מעוניין. אם נקבל תובנה זאת, תיווצר בפנינו תמונה מעניינת. התנהגותה של תרצה מנוגדת קוטבית לזאת של אמה, בין היתר מפני שהדור הוא אחר. לא מדובר באיזיאולוגיה פמיניסטית הזויה ועקרה, אלא במרד ממוקד היטב בסדרי החברה, מרד המוכתר בהצלחה - כשהצלחה זאת עצמה מהווה כשלונו! תרצה מורדת בחברה גוססת (שנציגה השדכן גוסטקינד), בה הצעירים צייתו באופן מוחלט למבוגרים, והזיווגים נקבעו על ידי ההורים בלבד. תרצה מבקשת חופש בחירה, וזה ניתן לה; אבל בעולם זה של רצון חופשי ובחירה מודעת, תרצה דוחה חיזוריו של עלם בן גילה, שבהחלט עושה עליה רושם, כדי לכפות נישואין על גבר בגיל אביה, שאינו מעוניין בה; הורי לאה טעו, אולם ביקשו את טובתה; תרצה, המבקשת חופש, נופלת קרבן לפעולות השאה של "דודה" מניפולטיבית. אבל כאן נשאלת השאלה, מדוע פעלה מינטשי כך? כל דמויות הנובלה מתנהגות בצורה חריגה, אולם חריגות זאת ניתנת להסבר, בדרכים שונות; התנהגות מינטשי קשה מאד להסבר. ניצה בן-דב מניחה שמדובר אולי בקנאה, בנקמה, של מינטשי בלאה חברתה, לאחר מותה, על שנטלה ממנה את עקביה, מבלי לשמור אותו לעצמה... ההסבר הוא בהחלט אפשרי, אבל לא עד הסוף. אנסה לתת כאן הסבר אחר, בדרך של מילוי פערים, שיבהיר אולי את המוזרות שבהתנהגות הדמויות.

לאה ממתה למעשה את עצמה, כאשר אין היא הולכת לפוש ב"מעונות הישועה", אלא חוזרת אל מעמדה הקבוע, והמבעית, בחלון. שם היא מחכה ללא לאות לעקביה;

מדוע? אכן, פעם הם אהבו, אבל כעת היא נשואה, זה זמן רב, לגבר אחר. לא מדובר במטורפת, או במנותקת: פעולותיה של לאה, בתקופת חייה האחרונה, מעידות על אישה שפויה, המעורה היטב במתרחש סביבה. אין אנחנו תמימים - בשני הכיוונים, לא בכיוון היראי ולא בכיוון הרומנטי. אכן, קורה שכאשר בחור ובחורה אוהבים, אך בשל לחצים חברתיים הבחורה נאלצת להתחתן עם גבר אחר, הם ישמרו על קשר; אבל אין זה חייב לקרות. אם עקביה אינו מעוניין בכך, אם מבחינתו פרשת אהבתם מהווה עבר מת, מדוע מתעקשת לאה לקוות שיחזור? מה גורם לה שתחשוב שהדבר ניתן?

ושמא עומדת לנגד עיניה דוגמה חיה, המעידה על כך. בעבר, בנעוריה, לא נוצר זוג, אלא משולש: עקביה, לאה ומינטשי! הזמן עבר, החיים עשו את שלהם, לאה ומינטשי חתנו בידי הוריהן, עם אנשי עסקים כמקובל, אבל גורלה של מינטשי שפר עליה, ועקביה ממשיך להתרועע עמה (עובדה שהוא מסר לידיה, לצורך העתקה, קטע זכרונות אישי מאוד, המעיד על רגשות לשתי החברות). עקביה מזמן אינו עוד הצעיר הרומנטי מתקופת נעוריהן, עתה הוא מחפש נוחות, "מנוחה" כלשונו, וכאן מינטשי עונה בהחלט לצרכיו: נשואה שלא באושר עם איש עסקים הנעדר תכופות מביתו עקב נסיעות לצורך עסקים, וללא ילדים לטפל בהם. עקביה מעוניין בסיפוק הצרכים, ברמה בסיסית; אין הוא רוצה עוד קשרים מסעירים, אלא שקט שיאפשר לו לעסוק בעבודה אינטלקטואלית. הוא חושב על עצמו, לא על לאה, ולכן שורפת לאה, לפני מותה, את שירי האהבה שהוא כתב לה, כי הם כוזבים: למינטשי הוא לא כתב שירי אהבה, אבל מתרועע עמה, בזמן שלה כתב, ולאחר מכן זנח אותה. לאה כועסת על עקביה, לא על מינטשי, כי זאת מתקבלת אצלה בסבר פנים יפות; לא מדובר רק בביקור האחרון לפני מות לאה, כי גם מקודם ידעה תרצה על ידידותן-בדידותן (משל שני האוסטרים), ועל עברן המשותף כתלמידות עקביה מזל.

והנה, לאחר שלאה מתה, היא משאירה אחריה "תואמת לאה", בת הדומה מאוד לאמה, אבל תמימה שניתן לתכנת אותה כדי שתשמש לכל מטרה. גם מינטשי מעוניינת בחידוש המשולש, וזאת ההזדמנות: כמו נגיף המשתלט על תא חי, היא משתלטת באמצעות מניפולציות על נפשה של תרצה, וגורמת לה שתכפה נישואין על עקביה! (כשגם זה, גם אביה, נבהלים מודלקת הריאות הפסיכוסומאטית של תרצה, וחוששים שמא יתרחש עוד מוות בשל אהבה נכזבת). הדרך לחידוש המשולש פתוחה, ומינטשי ממשיכה לבחוש בקלחת: היא מוצאת בית עבור הזוג הטרי! אולם עקביה מזל טורף שוב את הקלפים. כמקודם, אין הוא מעוניין ביחסים מסעירים, והמשולש אינו בשבילו. הוא מבקש סיפוק צרכים ברמה בסיסית, ותרצה הפתטית אך הלא מנוסה, השוכנת "כאבן" - על פי התובנה הנכונה של ניצה בן-דב מדובר כאן על התקרבות ארוטית - היא די והותר בשבילו; אולם יש גם היבטים אחרים.

הפעם, הודות לפעולותיה הנמרצות של מינטשי, עקביה נאלץ להתחייב. הוא בעל לאישה צעירה, הדומה מאד לאהובת נעוריו, ובהחלט מושכת יותר מבשרה המעושר של מינטשי; מחובתו להגן עליה ולהעניק לה תשומת לב ראויה. משמתחדשות הצקותיה של מינטשי, עקביה מביים התערבות בעלת הבית, אצלה הזוג מתאכסן בירח הדבש, מסכים כביכול לדעתה, והזוג דוחה בנימוס את ההתערבות הגסה של

מינטשי בחייהם. בצדק חשה ניצה בן-דב שמינטשי "נושלה", אבל כאן יש צורך בהבהרות מסוימות.

ההזיות הרומנטיות של הדמויות אינן מתגשמות, כי מעולם לא היו בנות הגשמה; אולם לרוב דמויות הנובלה יש תיקון מציאותי. כך תרצה, שאינה זוכה לאהבה רומנטית, מהדורה מחודשת של ההתלהבות הארוטית של עקביה ולאה מלפני דור, אבל בהחלט מוצאת מרגוע בכתיבה, זכרונותיה מהווים את גוף הנובלה, ובכך היא מממשת את כישוריה. כך עקביה, שאינה זוכה לתהילת עולם כמשורר, וממילא אין בידו להרשים בכך את מינטשי, אבל הופך לחוקר קדמוניות היהודים, וכפי שנודע לנו מ"סיפור פשוט", מחקר מתפרסם וזוכה לתהודה. מינץ זוכה להתפתחות ניכרת, הוא פורש מעסקיו (ובכל זאת ממשיך להיות מעורה בהם!), יוצא למסעות, מרחיב אופקים, כך שבסוף הנובלה, בעיני בתו, הוא לא רק משתווה לעקביה, אלא אף עולה עליו! גם גוטליב העירי זוכה לתיקון כאשר הוא מכניס לעסקים ולבית את אחיו, על אשתו וילדיו. אנו יודעים שללנדא הדחוי אין תיקון, אהבת הנעורים שלו הכזיבה, אולם לגבי מינטשי היעלמותה ההדרגתית מחייה וממחשבותיה של תרצה מעידה על כשלון התנהלותה הסוטה.

ביבליוגרפיה

- בוטסקא, מאיר, "הערות לבדמי ימיה", מאזנים, נב 2, טבת תשמ"א - ינואר 1981, עמ' 103 - 106
- בן-דב, ניצה, אהבות לא מאושרות, עם עובד, תל אביב יפו תשנ"ז - 1997, חלק שני - פרקי רביעי ותמישי, עמ' 125 - 195, חלק רביעי - פרק עשירי (חלקי), עמ' 327 - 333, הערות בעמ' 393 - 398, 408
- בן-דב, ניצה, והיא תחילתך, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשס"ז - 2006, פרק ראשון - "כלו זכרונות תרצה", עמ' 47 - 71, הערות בעמ' 302 - 304
- גולן, אפרת, "קריאה פמיניסטית של בדמי ימיה", עלי שיח, 27 - 28, קיץ תש"ן - 1990, עמ' 81 - 92
- גינזבורג, רות, "בדמי ימיה מתה תרצה", דפים, אוניברסיטת חיפה, חוב' 8, 1991/2, עמ' 285 - 300
- הלחמי, משה, "האם עקביה מזל היה אביה האמיתי של תרצה?" אפריון, 42, 1996, עמ' 29 - 35
- יהושע, א.ב., כוחה הנורא של אשמה קטנה, ספרי חמד, ידיעות אחרונות, 1998, "אב ובת - במערכת לא מודעת", עמ' 142 - 164
- נוה, חנה, בשבי האבל, הקיבוץ המאוחד, 1993, פרק שני, עמ' 57 - 65, הערות בעמ' 223 - 224
- Ben-Dov, Nitza: *Agnon's Art of Indirection*, E. J. Brill, Leiden - New York - koln, 1993. Chapter Six, "The Old Woman - Being Mentor of Evil Genius?" pp. 105 - 138
- Ben-Dov, Nitza: "Lambs in their Mothers' Pasture: Latent Content in Agnon's In The Prime of Her Time", *Hebrew Studies* (29), The British Library, 1988, pp. 67 - 80
- Sokoloff, Naomi B., "Narrative Ventriloquism and Muted Feminine Voice: Agnon's In the Prime of Her Life", *Prooftexts*, 9, 1989, pp. 115 - 137